

המגוונים של "המועצה הלאומית הסורית" על שלל ארגוניה, סממניה האידיאולוגיים השונים והמחלוקות (האישיות והעדתיות) המונעות ממנה לתפקד כגוף פעיל ויעיל נגד משטר אסד.

בסיכומו של דבר, **המודד הסורי** הוא הפחות טוב בין ספריו הרבים של עג'מי. זהו ספר קליל הסוקר בקצרה את מאורעות החודשים הראשונים של ההתקוממות הסורית, ומספר את סיפורם של האנשים הפשוטים והבכירים העומדים מאחוריה. אין הוא מעמיק מספיק או מנסה לנתח תהליכים ארוכי טווח, וזה חסרונו העיקרי, אבל הספר נותן תמונה עדכנית וברורה של המצב הפנימי בסוריה, דרכי התמודדותה עם שחקנים חיצוניים (שכנותיה במזרח התיכון ומעצמות המערב) ונוגע בנקודה הרגישה שלה מדינה הסבוכה הזאת – הבעיה העדתית. דווקא כאן, בהקשר הזה, ראויה לציון האופטימיות שבה צופה עג'מי את העתיד למדינת סוריה השסועה (158-161), שלמרות כל המחלוקות הפנימיות והאלימות האכזרית שהיא חווה, עתידה, כך סבור המחבר, להישאר מאוחדת.

יהודה בלנגה

אוניברסיטת בר־אילן

* * *

Meir Hatina, *'Ulama', Politics, and the Public Sphere: An Egyptian Perspective*, Utah: The University of Utah Press, 2010, pp. xii + 244, References, Bibliography and Index.

ספרו של מאיר חטינה עוסק בשינויים ובהתפתחויות במעמדם של העולמא במרחב הציבורי לאור השינויים הפוליטיים במצרים, בעיקר במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה ובראשית המאה העשרים. זו הייתה תקופה שהתחילה להתגבש בה מדינות הלאום, ולחברה המצרית נכנסו מגוון השפעות ושינויים: הכיבוש הצרפתי (1797-1801) ולאחריו הכיבוש הבריטי (1882), המודרניזציה המערבית, רפורמות פנימיות (ובעיקר בתקופת מוחַמַּד עֶלִי והח'דיו אֶסְמַאעִיל), וההשפעה של המעבר בין מסורתיות למודרניות. עם סוף המאה התשע־עשרה התפתחה במצרים שכבה משכילה שטביעה את חותמה על החיים הציבוריים במצרים ובאזורים הסמוכים. התפתחות רעיונות לאומיים וחברתיים מודרניים השפיעו על השכבה הדתית במצרים המיוצגת על־ידי העולמא של אל־אֶזְהַר. הספר חושף מאבקי זהויות במצרים ומנסה באמצעות הדיון בפרקיו השונים להסביר את עמדתם ומקומם של העולמא במאבקים האלה.

הספר מחולק לשלושה חלקים:

בחלקו הראשון מובאת סקירה היסטורית בת שני פרקים העוסקים במעמד הדתי של אל־אזהר במצרים ובעולם המוסלמי, ובמעורבות העולמא בחיים הפוליטיים

ובמחאות על משברים כלכליים שהתרחשו במצרים בין השלטון העותמאני לבין שלטון הממלוכים. מובלט חלקם הפעיל של העולמא בזירה הציבורית במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה, וחלקם בהנהגת המרד בכיבוש הצרפתי בשנים 1798-1801. בפרק השני של חלק זה מנסה חטינה להציג את הכרסום בכוחם ובמעמדם של העולמא תחת השפעת הרפורמות של מוחמד עלי ויורשיו, בעיקר הח'דיו אסמאעיל, והשפעת המודרניזציה המערבית, שהצמיחה אינטליגנציה חדשה מתחרה עם מעמדם של העולמא. למרות שחיקת כוחם של העולמא, מוכיח חטינה, שמרה החברה המצרית על סמליה האסלאמיים במידה ניכרת, ונשמרה חשיבות העולמא של אל-אזהר בחיים הציבוריים, למרות המאבקים בתוכם על ההנהגה (מְשִׁיח'ה) של אל-אזהר או על הכנסת רפורמות במתכונת הלימודים בה. הדגמת הדברים נעשית באמצעות הבולטים בין העולמא, כמו השיח' מוח'מד ע'ליש (1802-1882) (עמ', 28-39).

בחלק השני של הספר דן חטינה במעורבות העולמא במרד ע'ראבי 1881-1882, והשתלשלות המאורעות עד שהביאה לידי מעצרו של רבים מהם. בשלושת הפרקים של חלק זה מבלט חטינה את ההתלהבות הדתית של אל-אזהר תוך התנגדות פוליטית עזה לח'דיו ת'נפיק ומדיניותו, והוא אף מפרט בעניין המאבק על "משיח'ת אל-אזהר" ומינוי השיח' אל-מהדי לתפקיד למרות היותו מהאסכולה החנפית (המיעוט), דבר שליבה את המאבק בקרב העולמא. הפעילות הדתית והציבורית של העולמא התחזקה נגד המעורבות הבריטית שגרמה למרד עראבי. בסקירת התפתחויות אלה עובר חטינה מהמאבק על הנהגת אל-אזהר להשפעתו על המאבק על ההגמוניה הפוליטית במצרים (44-52). לאחר התערבות הסולטאן העותמאני ע'בד אל-ח'מיד השני נחלקו העולמא לשני גושים; האחד תומך בעמדתו של הח'דיו והאחר נגדו, כדוגמת השיח' עליש שהיה נגד הח'דיו תופיק (47), דבר שעורר ויכוח דתי וציבורי בעניין צייתנות לשליט על-פי ההלכה (ט'אעה, ב'עה, ע'אצי, מ'צ'חה, ג'ה'אד), והיחס ללא-מוסלמים וכו' (54-59). חטינה לא הזניח את חלקם של מנהיגי המסדרים הצופיים במאורעות אלה, ובעיקר את עמדתם של חסידי אל-ש'אד'ליה, אל-ח'ל'נתיה ואל-ק'א'אתיה (59-62). בפרקים 4, 5, ממשיך המחבר ומעמיק בפרשנותו אודות זהותם העצמית של העולמא של אל-אזהר, שעברה מזהות מצרית מקומית לזהות אסלאמית-עותמאנית. הוא גם מבהיר את הקשר של עולמא אלה עם עמיתיהם באזורי האסלאם האחרים, ובמיוחד באזורי סוריה ועיראק (הסהר הפורה), עם הרחקתם ממצרים בתקופת הח'דיו תופיק. עולמא מצריים אלה אף שימשו מודל לחיקוי, הן בענייני לימודים והן בענייני צופיות, בנוסף להשפעה הלאומית שהשאירו באזורים אלה (80, 87). מתוך מספר לא מבוטל של מקורות ספרותיים ראשוניים ערביים, כמו חיבוריהם ויצירותיהם של אל-מרצפי (ר'סאלת אל-פלם אל-ת'מ'אן, 66-67), אל-ק'א'אתי (נ'פ'חת אל-ב'שאם פי ר'ח'לת אל-שאם, 81-87), ע'בד אל-ר'ח'מ'אן ס'אמי (אל-ק'ול אל-ח'ק פי ב'ירות וד'מ'ש'ק, 88-89), הצליח חטינה להציג שתי גישות שונות בשיח הציבורי בדבר מודרניזציה ומסורתיות, בענייני דת, חברה ופוליטיקה, נוסף על רעיונות לאומיים שצמחו בקרב חלק מהעולמא של התקופה במשך מרד עראבי או אחריו.

החלק השלישי של הספר מתמקד בהבלטת המשך חלקם של העולמא של אל-אזהר במאבק על זהותה העצמית של מצרים, ובעיקר אחרי הכיבוש הבריטי בשנת 1882. חטינה דן בשיח הדתי של העולמא שהתפתח במצב המשתנה תחת הכיבוש הבריטי. הפרק השישי למשל עוסק בהיתקלות האידאולוגית בין העולמא לבין הרפורמיסטים בכמה נושאים הקשורים לדת ובהם דמותו של החוק הדתי בין תַקְלִיד לַאֲגֵתֶהֶאֶד (99-104), מקומו של האחר, כמו המיעוטים הדתיים הלא-מוסלמים (104-113), מקומה של האישה בתוך החברה (113-118), אל-אזהר והצופיות (118-128). שיח זה, שהתבסס בעיקרו על הזהות הקולקטיבית המסתמכת על המורשת הפרעונית, נמשך גם לתוך המאה העשרים, ואפילו אחרי ביטול האימפריה העותמאנית וכינונה של מצרים כמדינה לאומית. בפרק השביעי מעביר חטינה את הקורא אל התגובה של העולמא על העניינים הלאומיים המתפתחים, ולאחר מכן מגיע עם הקורא לתוצאות מעמיקות של ההיתקלות בין העולמא של מצרים לבין כוחות המודרניזציה (פרק שמיני). בפרק זה חטינה מציע ניתוח השוואתי של מעמד אנשי הדת כמגנים על האמונה לא רק במצרים, אלא במזרח התיכון כולו בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים.

בסקירת הביבליוגרפיה (215-238) אפשר להיווכח בעושר ובמגוון המקורות, שהסתמך עליהם המחבר, ראשוניים ומשניים כאחד. הספרו כתוב היטב ורצוף בדיונים, ניתוחים והשוואות. נוסף על המחקרים החדשניים בנושאים שונים הרלוונטיים לנושא הספר, חטינה מתבסס על מקורות ערביים חשובים ומגוונים, יצירה ספרותית, דתית והיסטורית, כמו אל-עִזְאֵלִי, אל-גִּבְרֵתִי, חֻטֻט של עֲלִי מֶבְאֶרְכִּי, מסמכים וחומר ארכיוני, עיתונות וזיכרונות.

ממחקרו של חטינה עולות כמה מסקנות חשובות הראויות לציון: אף שבתקופה הנידונה איבדו העולמא של אל-אזהר את נכסיהם הפוליטיים והכלכליים יחד עם המונופול כמורים ומשכילים, הם שמרו לעצמם מידה ניכרת של השפעה בתוך החברה. חטינה מציין שמצד אחד העולמא הבכירים שמרו על פרופיל נמוך בעניינים הפוליטיים וגילו נאמנות לשליט (הח'דיו), ומצד שני שימשו משגיחים מפני אנרכיה והסתה בקרב המוסלמים (171-172). מהתנהלותם של העולמא של אל-אזהר בתקופה זו ובעיקר המעורבות במרד עראבי, למד חטינה שזה מעיד על המשך קיומה של הזהות המוסלמית העותמאנית לצד הזהות המצרית. מסקנה חשובה אחרת היא, שאחרי נפילת האימפריה העותמאנית, שלושה היו הגורמים שתרמו להיחלשות העולמא של אל-אזהר בזירה הציבורית: הממשל, האינטלקטואלים המודרנים והאסלאמיסטים. ואף-על-פי-כן נשאר אל-אזהר המוסד המגן על האסלאם והפועל לעיצוב דמותו של האסלאם בתקופה הפוסט-עותמאנית (175).

מחקר זה מוסיף נדבך חשוב בחקר העולמא של האסלאם הסוני, בייחוד אחרי התמוטטות האימפריה העותמאנית, וצמיחתן של מדינות שהתבססו על הלאומיות. תקופה זו שספרו של חטינה מתמקד בה משכה תשומת לב רבה של חוקרים בתחומים שונים: פוליטיים, חברתיים, כלכליים, חינוכיים, תרבותיים ואינטלקטואליים.

ייחודיותו של ספר זה בהתמקדותו בשינויים במעמדם של העולמא במצרים בתקופה הנידונה. הספר חשוב לחוקרים ולמתעניינים בהיסטוריה של המזרח התיכון בכלל ובמצרים בפרט, שהייתה חלוצה במעבר מחיים מסורתיים לחיים המודרניים, שהציבו אתגרים לפני שכבת העולמא מאז ראשית המאה העשרים.

חאתם מחאמיד
האוניברסיטה הפתוחה

* * *

Abigail Jacobson, *From Empire to Empire: Jerusalem Between Ottoman and British Rule*, Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2011, 262 pp. including notes, bibliography, index.

ספרה של אביגיל יעקובסון המבוסס על עבודת דוקטור שהגישה באוניברסיטת שיקגו, הוא תרומה נוספת לשורה של פרסומים מהשנים האחרונות על שלהי התקופה העותמאנית בארץ-ישראל – תקופת הסולטאן עבד אל-חמיד השני והתורכים הצעירים.⁸ נראה שתקופה זו מעוררת באחרונה סקרנות גדולה אצל חוקרים וסופרים משום שהיא סוגרת ארבע מאות שנים של שלטון עותמאני, בשל היותה מכשירת הקרקע לארץ-ישראל ה"חדשה" שקמה תחת שלטון המנדט הבריטי ובשל היותה טומנת בחובה את שורשיו של הסכסוך המתמשך והמסובך בין יושבי הארץ, יהודים וערבים.

הספר עוסק בהיבטים מרכזיים של תקופת המעבר בירושלים משלטון עותמאני לשלטון בריטי – שנות מלחמת העולם הראשונה ושנות המשטר הצבאי שקימו הבריטים בעיר מכיבושה בדצמבר 1917 ועד המרתו במנדט חבר הלאומים ביולי 1920. נידונים מגוון נושאים, ונקודת המבט היא של תושבי העיר או של "אורחים" ומשקיפים שבאו במגע ישיר עם ההתרחשויות. עם זאת, הציר המרכזי הן התמורות שחלו בתקופה קריטית זו אצל בני העיר בראיית זהותם (הן זו העצמית והן זו של ה"אחר") ובנאמנותם הפוליטית. את זאת עושה המחברת באמצעות בדיקת עמדותיהם של אנשי ציבור ואנשי רוח יהודים וערבים כפי שהתבטאו בכתביהם,

8 ראו לדוגמה: Johann Büssow, *Hamidian Palestine: Politics and Society in the District of Jerusalem 1872-1908*, Leiden and Boston 2011; Yuval Ben-Bassat and Eyal Ginio (eds.), *Late Ottoman Palestine: The Period of Young Turk Rule*, London and New York 2011; Michelle U. Campos, *Ottoman Brothers: Muslims, Christians and Jews in Early Twentieth-Century Jerusalem*, Stanford, California 2011; Conde de Ballobar, *Jerusalem in World War I: The Palestine Diary of a European Diplomat*, edited by Eduardo Manzano Moreno and Roberto Mazza, London and New York 2011. ראו גם ביקורות על ספריהם של יובל בן-בסט ואייל ג'יניאו ועל ספרו של יואן בוסאו: **החדש** נא (2012), עמ' 218-228.